Orhon'dan Lena Kıyılarına Türkçe
İstanbul 2021: 85-100

Tuvacada Semantik Bir Kategori Olarak İdrak Fiilleri -Eski Türkçe ile Karşılaştırmalı Olarak-

Fatoş KARADAĞ TOPRAK[1]

Özet: Türk dilinde fiiller genellikle yapısal olarak sınıflandırılmışlardır. Son zamanlarda fiillerin sınıflandırılmasında semantik ölçütler de kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda fiilleri sınıflandırdığımızda karşımıza çıkan kategorilerden bir tanesi mental fiillerdir. Mental fiiller zihnin süreçleri ile ilgili fiillerdir. Zihinsel süreçlerin yani dil- düşünce ilişkisi neticesinde ortaya çıkan bir kategori olarak adlandırabileceğimiz mental fiiller; bireyin algılama, anlamlandırma sürecinin sonucunda ortaya çıkan çıktılardır. Mental fiillerin algılamadan sonraki basamağı olan anlamlandırma sürecinde ortaya çıkan fiiller ise idrak fiilleri olarak adlandırılır. Bu fiiller; biliş fiilleri, zihin fiilleri, anı-uslamlama fiilleri adları ile de anılır. Çalışma kapsamında Güney Sibirya Türk dillerinden birisi olan Tuvacanın idrak fiillerine odaklanılmıştır. Art zamanlı olarak Türk dilinde idrak fiillerinin gelişimini ortaya koyabilmek için Türk dilinin tarihî bir dönemi ile çağdaş bir kolu olan Tuvaca karşılaştırılmış, Eski Türkçede Tuvacadaki idrak fiillerinin izleri aranmıştır. Tuvacanın idrak fiilleri, bu konudaki en kapsamlı tasniflerden bir tanesi olan Yıldız'ın (2016) sınıflandırmasına uyularak tasnif edilmiş ve Eski Türkçedeki idrak fiilleri ile karşılaştırılmıştır.
Anahtar Kelimeler: Tuvaca, mental fiiller, idrak fiilleri

Abstract Verbs in the Turkish language are generally classified structurally. Recently, semantic criteria have started to be used in the classification of verbs.In

[1] Arş. Gör. Çukurova Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: karadagfatos@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5019-3432

this context, one of the categories we see when we classify verbs is mental verbs. Mental verbs are verbs related to the processes of the mind. Mental verbs, which we can call a category that emerges as a result of mental processes, namely language-thought relationship; are the outcomes that emerge as a result of the individual's perception and interpretation process. The verbs that emerge in the meaning-making process, which is the next step of mental verbs, are called cognitive verbs. These verbs; cognition verbs, mental verbs, memory-reasoning verbs are also called. Within the scope of the study, the cognition verbs of Tuvan, one of the Southern Siberian Turkic languages, were focused. In order to reveal the development of cognition verbs in the diachronic Turkish language, a historical period of the Turkish language and a contemporary branch of Tuvan were compared, and the traces of the cognition verbs in Old Turkish were searched. The cognition verbs of Tuvan were classified in accordance with the classification of Yıldız (2016), one of the most comprehensive classifications on this subject, and compared with the cognition verbs in Old Turkish.
Keywords: Tuvan, mental verbs, cognitive verbs.

Giriş

Bir oluşu, bir kılışı ya da herhangi bir durumu anlatan; olumlu ya da olumsuz şekillere girebilen sözcükler (Korkmaz, 2017, s.133) olarak tanımlanan fiiller genellikle gramatikal olarak sınıflandırılmışlardır. Ancak son yıllarda fiillerin semantik ölçütlere göre sınıflandırıldığı da görülmektedir. Bu sınıflandırmalar neticesinde ortaya çıkan terimlerden birisi de mental fiil terimidir.

Mental fiiller, dünyada ilk olarak küçük çocukların dil edinim sürecinin gözlenmesiyle, bu aşamalarda mental sürecin rolünün incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Şahin'in (2012b) aktardığına göre; çocukların algılamaları, duyguları ve idrak alanlarına ait fiil söz varlığı *mental verb* yani *mental fiil* terimi ile karşılanmıştır. Wellman ve Shatz (1994) çocukların konuşmalarındaki zihinsel referanslara, Hall ve Booth (1994) mental sözcüklerin oluşum aşamalarına Moore (1992) çocukların zihinsel terimleri algılama biçimlerine odaklanmışlardır (s.47).

Fiillerin semantik olarak sınıflandırılmasına dair noktaya ilk dikkat çekenlerden birisi Sema Barutçu Özönder'dir. Barutçu Özönder (1994), fiilleri manaları bakımından isimlerden ayırt edebilmek için leksik-semantik açıdan fiil ölçütünü kullanmıştır. Bu bağlamda Tatar gramercilerine de dayanarak fiiller için; hareket fiilleri, iş fiilleri, süreç fiilleri, durum fiilleri, davranış-tavır fiilleri, hareket tarzını bildiren fiiller, ses fiilleri, konuşma fiilleri, düşünme fiilleri, hissî kavrayış /idrak fiilleri ve taklidî fiiller olmak üzere 11 başlık vermiştir (s.169).

Erdem (2004), Türkmen Türkçesindeki mental fiillerin valenz (istem) değerlerini inceleyerek anlam değişmelerine değindiği çalışmasında mental fiilleri; algılama, etki ve idrak fiilleri olmak üzere üç temel başlıkta incelemektedir. Algılama (perception) fiillerini, duyu organları aracılığıyla gerçekleştirilen fiiller; etki (affection) fiillerini, duygu, olay ya da durumların insanlar üzerinde bıraktığı etki ile gerçekleşen fiiller; idrak (cognition) fiillerini ise düşünmek, bilmek ile ilgili fiiller olarak açıklamaktadır (s.942).

Konuya runik harfli metinlerde mental fiilleri inceleyerek dikkat çeken Yaylagül (2005), dil ve düşünce arasındaki ilişkisinden yola çıkarak konuşmacı davranışlarına göre iki sınıfa ayırmıştır. Bunlardan ilki öneriyle ilgili davranışlar diğeri ise konuşmacının sahip olduğu zihin durumuyla ilgili davranışlardır. Zihin durumlarıyla ilgili fiilleri yani mental fiilleri ise duyu fiilleri, duygu fiilleri, anı ve uslamlama fiilleri ile açıklama fiilleri şeklinde bir tasnife tabi tutmuştur (s.24-43).

Biray (2007), Kazakçanın kök idrak fiillerini Denizli ağzı ile karşılaştırdığı çalışmasında anlam farklılaşmalarını değerlendirmektedir. Terim olarak idrak fiilleri teriminin kullanıldığı çalışmada bütün mental fiiller kastedilmektedir (s.307). Literatürde bu terimin bu çalışmada da kullanılacağı gibi genellikle zihin fiilleri için kullanıldığı görülmektedir.

Şahin (2012a), Türkmen Türkçesinde mental fiilleri incelediği çalışmasında mental fiilleri *"zihnin idrak, duygu ve algılama alanına ait fiiller"* olarak tanımlamaktadır (s.397) Mental fiilleri sınıflandırdığı bir başka çalışmasında ise idrak fiilleri, duygu fiilleri ve algılama fiilleri olarak üç grupta değerlendirmektedir. İdrak fiillerini anlama ifade eden, bilme ifade eden, düşünme ifade eden, istek ifade eden, hayal ifade eden,

tahmin ifade eden, unutma ifade eden, hatırlama ifade eden fiiller; duygu fiillerini kuşku ve şüphe ifade eden, sevgi ifade eden, öfkelenme ifade eden, kaygı endişe telaş ifade eden, korku ifade eden, şaşırma ifade eden, üzüntü ifade eden, utanma çekinme ifade eden, pişmanlık ifade eden fiiller; algılama fiillerini ise görsel, işitsel, tatma ile ilgili, koklama ile ilgili ve dokunma ile ilgili fiiller olarak tasnif etmiştir (2012b, s. 54-59).

Yıldız (2016), Eski Uygurcada mental fiilleri değerlendirdiği çalışmasında fiil tanımı ve fiil sınıflandırmaları ile bilgi verdikten sonra mental fiilleri alt başlıklara ayırmış, biliş fiilleri, psikolojik durum fiilleri ve algı fiilleri ana başlıklarından oluşan geniş bir fiil tasnifi sunmuştur (s.65-69). Bu çalışmada da idrak fiilleri incelenirken Yıldız'ın (2016) bu tasnifi esas alınmıştır.

Hirik (2018), Türkiye Türkçesinde mental fiilleri incelediği çalışmasında kendi deyimiyle "*mental temel süreçli mental fiil sınıflandırması*" yapmış ve fiilleri bu esasa göre incelemiştir. Hirik; mental süreci girdi, işlem ve çıktı süreçleri olarak üç basamakta değerlendirmektedir. Girdi basamağında yer verdiği duyu fiillerini; görme, işitme, koku alma, tat alma ve dokunma alt başlıklarına ayırmaktadır. İşlem basamağında zihinsel işlemlerin yer aldığı bilişsel fiillere yer vermektedir. Çıktı basamağında ifade fiillerinin bulunduğunu belirtmekte, onları duygu ve açıklama fiilleri olarak iki başlıkta değerlendirmekte açıklama fiillerini de dilsel ve görsel açıklama fiilleri olarak iki alt başlıkta incelemektedir (s.38).

Seçkin (2020), Eski Türkçe Metinlerden Örneklerle Mental Fiil Teorisi adlı çalışmasında, doktora çalışmasını tekrar değerlendirerek sunmuştur. Bir fiilin mental fiil olarak kabul edilebilmesi için uzamsal olmaması ve yönelimsel olması ölçütlerinin gerekli olduğunu belirtmektedir (s.32). Eski Türkçe metinlerden hareketle bir mental fiil teorisi oluşturulan çalışmada mental fiiller; algı fiilleri, duygu fiilleri, idrak fiilleri ve irade fiilleri olarak dört başlıkta değerlendirilmektedir (s.30).

Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan idrak fiilleri çeşitli araştırmacıların çalışmalarında ifade edildiği üzere mental fiillerin bir alt ulamıdır. Araştırmacılarca *biliş fiilleri*, *anı- uslamlama fiilleri, kognitif fiiller*, *idrak fiilleri* gibi isimlerle anılmışlardır. İdrak fiilleri algı

aşamasında kaydedilen verilerin tanınması, hatırlanması, anlamlandırılması gibi süreçleri içermektedir. Güney Sibirya Bölgesinde konuşulan Türk dillerinden birisi olan Tuvacadaki idrak fiilleri yukarıda belirtildiği üzere Yıldız'ın (2016) tasnifine göre incelenmiştir. Ancak Yıldız'ın çalışmasında yer alan iletişim fiilleri ayrı bir ulam olarak düşünülebileceği için bu çalışmada idrak fiilleri başlığı altında değerlendirilmemiş ve çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca art zamanlı bir veri sunabilmesi adına Tuvacadaki idrak fiilleri Eski Türkçedeki bir kısım idrak fiilleri ile de karşılaştırılmıştır.

Tuvacada İdrak Fiilleri

1. Düşünce Fiilleri

Tuvacada "düşünmek" anlamında kullanılan 6 tane fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

boda- /bodaar "düşünmek, hesap yapmak" [TuvRus:107; TW:96] ; **bodan- /bodanır** "düşünmek, iyice düşünmek" [TuvRus:107; TW:96]; **kördün- /kördüner** "düşünmek, göz önünde bulundurmak" [TuvRus:259; TW:207]; **sagın- / saktır** "düşünmek, hatırlamak, anımsamak" [TuvRus:361; TW:241]; **sana- /sanaar** " saymak, düşünmek, kabul etmek" [TuvRus:367; TW:243]; **setki- /setkiir** "düşünmek, düşünceye dalmak" [TuvRus:375; TW:247].

Bu fiillerden *boda-* [MET:258], *bodan-* [MET:258], *setki-* [TW:247] fiillerinin Moğolca ödünçlemeler olduğu ve Eski Türkçede bulunmadığı görülmektedir. *Kördün-* fiili ise Eski Türkçede *kör-* fiili "anlamak, sezmek" [MFT:117] anlamında kullanılan bir idrak fiilidir. Yine Tuvaca *sagın-* fiili Eski Türkçede *sakın-* "düşünmek" [MFT:123] biçimiyle kullanılan bir idrak fiilidir. *Sana-* fiili ise hem Eski Türkçede hem de Moğolcada bulunan bir fiildir. Ancak Eski Türkçede "saymak" [ED:835] anlamında kullanımı tespit edilse de mental fiil olarak kullanımına rastlanmamıştır.

2. Anlama Fiilleri

Tuvacada "bilmek, anlamak" anlamlarına gelen 8 adet fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

bil- /bilir “bilmek, öğrenmek, anlamak” [TuvRus:104; TW:94]; **bilin- /minnir** “bilmek, duymak, hissetmek” [TuvRus:103; TW:94] / **biliş- /bilçir** “birbirini karşılıklı anlamak” [TuvRus:104; TW:95] **/siñnik- /siñniger** “ anlamını anlamaya çalışmak” [TuvRus:377; TW:250] **/tanı- / tanıır** “ tanımak” [TuvRus:406; TW:269]/ **tanış- /tanıjar** “ tanımak, bilmek” [TuvRus:406; TW:269] /**ugaa- /ugaar** “anlamak, kavramak” [TuvRus:432; TW:282] **bilip al- / bilip alır** “anlamak” [TTG:640].

Bu fiillerin hepsinin Eski Türkçede de varlığı tespit edilmiştir. *Bil-* fiilinin Tuvacada olduğu gibi Eski Türkçede de “öğrenmek” [MFT:108]; “kavramak” [MFT:108]; “tanımak” [MFT:109] ve “kabul etmek” [MFT:109] anlamlarıyla kullanılan geniş bir kavram alanına sahip olduğu görülür. Aynı köke dayanan *bilin* - “bilinmek” [MFT:110] fiili de Eski Türkçede bulunan idrak fiillerindendir. *Tanı-* ve *tanış-* fiillerinin ilişkili olduğu Eski Türkçede *tanu-* “tanımak” [UTMF:118] anlamıyla çözümleme fiili olarak kullanılan idrak fiillerindendir. Moğolca *uka-* [ED:77] biçiminden ödünçlenen *ugaa-* fiili ise Eski Türkçede de *uk-* biçimiyle “düşünmek, anlamak, bilmek, idrak etmek” [MFT:126-127] anlamlarında kullanılan bir idrak fiilidir.

3. Araştırma- İnceleme Fiilleri

Tuvacada araştırma- inceleme fiili kategorisinde değerlendirebileceğimiz 7 fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

bölügle- /bölügleer “ bölümlemek, gruplamak, tasnif etmek” [TuvRus:117; TW:99]; **eder- /ederer** “izlemek, takip etmek” [TuvRus:606; TW:151]**; edert- / edertir** “takip ettirmek, izlettirmek” [TuvRus:606; TW: 151]; **xına- /xınaar** “yoklamak, denetlemek, kontrol etmek” [TuvRus:500; TW:168]; **iste- /isteer** “ izlemek, takip etmek” [TuvRus:210; TW:184]; **nüürte- /nüürteer** “karşılaştırmak, kontrol etmek” [TuvRus:312; TW:223]; **şincile- / şinçileer** “araştırmak, incelemek” [TuvRus:575; TW:265] ; **şüg- /şüür** “karşılaştırmak, karşılaştırarak kontrol etmek” [TuvRus:584; TW:268] ; **üje- / üjeer** “araştırmak, aramak, eşinmek” [TuvRus:445; TW:287].

Bu fiillerden Tuvacada *eder-* biçiminde kullanılan araştırma inceleme fiili Eski Türkçede de *eder-* “aramak, takip etmek” [UTMF:113] biçiminde

kullanılan bir araştırma- inceleme fiilidir. Aynı anlamda kullanılan *iste-* fiilinin de Eski Türkçede *iste-* "aramak" [UTMF:113] biçiminde kullanılan bir araştırma- inceleme fiili olduğu tespit edilmiştir. Tuvacada tespit ettiğimiz diğer araştırma- inceleme fiillerinden *xına-* [MET:255] *bölügle-* [TW:99], *şinçile-* [MET:257], *üje-* fiillerinin Moğolca ödünçlemeler olduğu görülmektedir.

4. Çözümleme Fiilleri

Tuvacada çözümleme fiili kategorisinde kullanılan 9 adet fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller şunladır:

ayıt- /aytır "açıklamak, işaret etmek" [TuvRus:48; TW:82]; **çarla- /çarlaar** " açıklamak, duyurmak" [TW:110]; **ılga- /ılgaar** "ayırt etmek, seçmek" [TuvRus:594; TW:178]; **ılgal- /ılgalır** "ayırt edilmek" [TuvRus:595; TW:178]; **ilergeyle- /ilergeyleer** "belirtmek, açıklamak, dile getirmek" [TuvRus:205; TW:182]; **tanı- / tanır** "tanımak" [TuvRus:406; TW:269]; **tanış- /tanıjar** "tanımak, bilmek" [TuvRus:406; TW:269]; **tayılbırla- /tayırbırlaar** "açıklamak, yorumlamak" [TuvRus:404; TW:271]; **ugaat- / ugaadır** "yorumlamak, tesfir etmek" [TuvRus:432; TW:282].

Tuvacada çözümleme fiili olarak kullanılan *ayt-* fiili Eski Türkçede de kullanılan bir idrak fiilidir. Moğolca ödünçleme olan *tanı-* fiili ile ilişkili olan *tanış-* fiili Eski Türkçede de *tanu- ~tanı* "tanımak, bilmek" [UTMF:118] anlamıyla çözümleme kategorisinde değerlendirebileceğimiz fiillerdendir. Anlama fiillerinde de bahsi geçen *ukaa-* köküne dayanan *ukaat-* fiili Eski Türkçede *ukıt-* " açıklamak" [UTMF:119] anlamıyla kullanılan idrak fiilidir. *Ilga-* [MET:254], *ılgal-,* [MET:254]*, ilergeyle-*[TW:182], *tayılbırla-* [TW:271] fiilleri ise Moğolca ödünçlemeler olup Eski Türkçede varlıkları tespit edilememiştir.

5. Bilinç Fiilleri

5.1. Bilinç Açıklığı Fiilleri

Bilincin açıklığını, bilincin yerinde olduğunu bildiren 2 adet bilinç fiili tespit edilmiştir.

bilin- “bilinci yerine gelmek, kendine gelmek” [TuvRus: 104]; **ortalan- /ortalanır** “kendine gelmek, akıllanmak” [TuvRus:327; TW:228].

Bilin- fiili Tuvacada olduğu gibi Eski Türkçede de bir idrak fiilidir. Ancak Eski Türkçede “anlamak, bilinmek” [MFT:110] anlamında anlama kategorisinde iken Tuvacada bunun yanında “bilinç açıklığı” anlamı da kazanmıştır. *Ortalan-* fiilini dayandırabileceğimiz Eski Türkçe *ortu* “ ortalarda yer alan” [ED:203] köküne rağmen Eski Türkçede idrak fiili olarak kullanımına rastlanmamıştır.

5.2. Bilinç Kaybı Fiilleri

Tuvacada bilinç kaybı kategorisinde değerlendirebileceğimiz 5 adet fiil tespit edilmiştir.

abısta- /albıstaar “delirmek, aklını kaçırmak” [TuvRus:53; TW:72]; **bilinmeste- /bilinmesteer** “ bilincini kaybetmek” [TuvRus:104; W:95]; **daamçıra- / daamçıraar** “kendinden geçmek, baygınlık geçirmek” [TuvRus:139; TW:131]; **eziri- /eziriir** “sarhoş olmak” [TuvRus:608]; **kalçaara- / kalçaaraar** “delirmek” [TuvRus:222; TW:189].

Bilinç kaybı kategorisinde inceleyebileceğimiz fiillerden olan *albısta-* fiili Moğolca bir ödünçleme olup Eski Türkçede *alvır-*“delirmek” [UTMF:122] şeklinde kullanılan bir bilinç kaybı fiilidir. Tuvacadaki *eziri-* fiilinin Eski Türkçede *esür-* “sarhoş olmak” [UTMF:122] biçimiyle kullanılan bir bilinç kaybı fiili olduğu görülmektedir. Moğolca ödünçlemeler olan *daamçıra-* ve *kalçaara-* fiillerinin ise Eski Türkçede varlığı tespit edilememiştir.

6. Bellek Fiilleri

6.1. Akılda Tutma Fiilleri

doktaat- / doktaadır “ezberlemek” [TuvRus:168]; **şeejile- / şeejileer** “ezberlemek” [TuvRus:591; TW:260].

Tuvacada akılda tutma fiillerinden *doktaat-* ve *şeejile-* fiillerinin Moğolca alıntılar olduğu görülmektedir. Fiillerin Eski Türkçede kullanımı tespit edilememiştir.

6.2. Hatırlama Fiilleri

sagın- /saktır "düşünmek, hatırlamak" [TuvRus:361; TW:241].

Tuvacada hatırlama fiili olarak sözlüklerde *sagın-* fiili tespit edilmiştir. Fiil Eski Türkçede "düşünmek, özlemek" [ED:812-813] anlamlarında idrak fiili olarak kullanılmaktadır. Fakat hatırlama ifade eden kullanımına rastlanmamıştır.

6.3. Unutma Fiilleri

ut- /uttur- "unutmak" [TuvRus:441; TW:285].

Tuvacada unutma fiili için tespit edilen sözcük *ut-* fiilidir. Eski Türkçedeki duruma baktığımızda ise *unıt-* "unutmak" [UTMF:126] yaygın olarak kullanılan bir idrak fiilidir.

7. Dikkat Fiilleri

bıtta- /bıttaar "dikkatli olmak" [TuvRus:131; TW:93]; **ojaa- /ojaar** " dikkat etmek" [TW:224]; **şili- /şiliir** "dikkat etmek, seçmek, ayırmak" [TuvRus:573; TW:264]; **too- /toor** "dikkat etmek, itibar etmek" [TW:275]; **sagış sal- / sagış salır** "özen, ihtimam göstermek" [TTG:834]; **topta-/ toptaar** "dikkatle incelemek, gözden geçirmek" [TuvRus:416].

Yukarıda sıraladığımız dikkat fiillerinden *ojaa-*[TW:224], *şili-* [MET:256] ve *too-* [MET:257] sözcükleri Moğolcadan ödünçlenmiş sözcüklerdir. Tuvacada tespit edilen 6 dikkat ifade eden idrak fiilinin Eski Türkçede kullanımına rastlanmamıştır.

8. Öğrenme Fiilleri

ayıt- /aytır "öğretmek, okumak, eğitmek" [TuvRus:48; TW:82]; **başkıla- /başkılaar** "öğretmek, eğitmek" [TuvRus:95; TW:88]; **bil- /bilir** "öğrenmek, bilmek" [TuvRus:104; TW:82]; **nomçut-/nomçudar** "öğretmek, okutmak" [TuvRus:311; TW:223]; **öören- /öörenir** "öğrenmek" [TW:234]; **ööret- /ööredir** "öğretmek" [TW:234]; **şiñgeet- /şiñgeedir** "öğrenmek, özümlemek" [TuvRus:575; TW:265] **aytırıg sal-** "soru sormak" [THF:68].

Öğrenme fiillerinden olan *ayıt-* fiili Eski Türkçede "sormak" [UTMF:161] anlamında sorma fiilleri kategorisinde yer alan bir idrak

fiilidir. *Bil-* fiili Tuvacada hem anlama hem öğrenme fiilleri altında değerlendirilirken Eski Türkçede "bilmek" [UTMF:202] anlamıyla anlama kategorisinde yer almaktadır. Tuvacada *nomçut-* biçiminde kullanılan fiil için Eski Türkçede yine aynı kökten türeyen *nomla-* "öğretmek" [UTMF:131] öğrenme kategorisinde değerlendirilmektedir. Tuvacada *öören-* ve *ööret-* biçiminde kullanılan öğrenme fiilleri Eski Türkçede *ögren-* "öğrenmek" [UTMF:131] ve *ögret-* "öğretmek" [UTMF:131] aynı biçimde ve semantik özelliğe sahip olarak kullanılmaktadır.

9. Şüphe Fiilleri

çiktigzin- / çiktigziner "şüphelenmek, şaşırmak" [TuvRus:534; TW:121]; **dadagalza- / dadagalzaar** "şüphelenmek, çekinmek" [TuvRus:142; TW:131]; **dag- / daar** "şüphelenmek, sanmak" [TuvRus:140; TW:131]; **karazı- /karazıır** "şüphelenmek, kuşkulanmak" [TuvRus:227; TW:191]; **karazın- / karazınar** "şüphelenmek" [TuvRus:227; TW:191]; **serge- / sergeer** "sezmek, uyanık olmak" [TuvRus:374; TW:247].

Tuvacada şüphe fiilleri kategorisinde değerlendirebileceğimiz 6 adet fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerden *serge-* fiili Eski Türkçe *sez-* "şüphelenmek, sezmek" [UTMF:134] fiili ile ilişkilidir. Her iki fiil de şüphe kategorisinde değerlendirebileceğimiz idrak fiillerindendir. Moğolca ödünçlemeler olan *çiktigzin-* [TW:121], *dadagalza-* [MET:259] ve *dag-* [MET:259] fiillerinin Eski Türkçede varlığına rastlanmamıştır.

10. Hayal Fiilleri

düje- /düjeer "düş görmek, hayal görmek" [TuvRus:157; TW:148]; **çögen- / çögenir** " hayal kırıklığına uğramak" [TuvRus:542].

Tuvacada hayal fiillerinden olan *düje-* fiili Eski Türkçe *tüşütlen-* "hayal etmek" [UTMF:135] fiili ile aynı kökten türemiş ve semantik açıdan benzerlik gösteren iki fiildir.

11. İnanç ve Güven Fiilleri

büzüre- /büzüreer "inanmak, güvenmek" [TuvRus:127; TW:104]; **çüdü- /çüdüür** "inanmak, tapmak" [TuvRus:550; TW:129]; **ınan- /ınanır**

"inanmak, ummak, güvenmek" [TW:178]; **idege- / idegeer** "inanmak, ummak" [TuvRus:200; TW:181]; **korda- /kordaar** "ummak, ümit etmek" [TuvRus:253; TW:205]; **şınzık- /şınzıgar** "inanmak" [TuvRus:589; TW:263].

Tuvacada inanç fiilleri alanına ait olan 6 adet fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerden *ınan-* fiili Eski Türkçe *ınan* "inanmak, güvenmek" [UTMF:187] fiili ile doğrudan ilişkilidir. Her iki fiil de inanç kategorisinde değerlendirebilecek temel fiillerdendir. *Şınzık-* fiili ile aynı köke dayanan Eski Türkçe *çınbar-* "gerçek olmak"[UTMF:139] fiili gerçekleşme fiilleri arasında yer almaktadır. *Büzüre-* [TW:104], *çüdü-* [TW:109], *idege-* [TW:181], *korda-* [TW:205] fiilleri ise Moğolca ödünçlemeler olup Eski Türkçede kullanımlarına rastlanmamıştır.

12. Saygı Fiilleri

xayırla- /xayırlaar "saygı göstermek, saymak" [TuvRus:463; TW:165]; **xündüle- /xündüleer** "hürmet etmek, saygı göstermek" [TuvRus:497; TW:176].

Tuvacada saygı gösterme anlamında kullanılan ve Moğolcadan ödünçlenen *xayırla-* [TW:165] ve *xündüle-* [TW:176] fiillerinin Eski Türkçede kullanımları tespit edilmemiştir.

13. Karar Fiilleri

şañna- / şañnar "karar vermek, hüküm vermek" [TuvRus:567; TW:259]; **şiitpirle- / şiitpirleer** " karar vermek" [TuvRus:572; TW:264].

Tuvacada karar fiili olarak 2 fiil tespit edilmiştir. *Şanna-* [TW:259] ve *şiitpirle-* [TW:264] Moğolca ödünçlemeler olduğu ve Eski Türkçede yer almadığı tespit edilmiştir.

14. Değer Fiilleri

ünele- /üneleer " değer vermek" [TuvRus:449; TW:288].

Tuvacada temel değer fiili *ünele-* şeklinde kullanılmaktadır. Eski Türkçede bu fiilin kullanımına dair herhangi bir örnek tespit edilmemiştir.

15. Sabır Fiilleri

şaştık- /şaştıgar "dayanmak, direnmek" [TuvRus:569; TW:260]; **şıda- /şıdaar** "dayanmak, tahammül etmek" [TuvRus:586; TW:261].
Tuvacada tespit edilen *şaştık-* ve *şıda-* fiillerinin eski Türkçede sabır ifade eden idrak fiili olarak kullanımları tespit edilmemiştir.

16. Başarı Fiilleri

16.1. Tamamlama Fiilleri

büdür- /büdürer "tamamlamak, bitirmek, üretmek" [TuvRus:126; TW:103]; **çetçele- /çetçeleer** "tamamlamak " [TW:117]; **çogut- /çogudar** "bitirmek, tamamlamak" [TW:123]; **doldur- /doldurar** "tamamlamak, doldurmak" [TuvRus:170; TW:142]; **küüse- /küseer** "bitirmek, tamamlamak, sona erdirmek" [TuvRus:270; TW:212].
Tuvacada *büdür-* şeklinde tespit edilen *büdür-* fiili Eski Türkçede *bütür* " bitirmek, tamamlamak" [UTMF:137] anlamında kullanılan bir tamamlama fiilidir. Diğer fiillerin Eski Türkçede kullanımına ise rastlanmamıştır.

16.2. Olgunlaşma Fiilleri

bış- / bıjar "olgunlaşmak, olmak, pişmek" [TuvRus:132; TW:93].
Tuvacada "olgunlaşmak" anlamında kullanılan *bış-* fiilinin Eski Türkçede de *bış-* "pişmek, olgunlaşmak"[UTMF:138] şeklinde kullanıldığı her iki fiilin semantik özelliklerinin aynı olduğu görülmektedir.

16.3. Gerçekleşme Fiilleri

boldun- /boldunar "gerçekleştirmek" [TuvRus:110; TW:97]; **bottan- /bottanır** "gerçekleştirmek, meydana getirmek" [TuvRus:115; TW:99]; **büt- / büder** "olmak, gerçek olmak" [TuvRus:125; TW:103].
Gerçekleşme fiilleri kategorisinde tespit edilen fiillerin Eski Türkçede idrak fiili olarak kullanımına dair örneklere rastlanmamıştır.

16.4. İyileşme Fiilleri

ekiji-/ ekijiir "iyileşmek" [TuvRus:609; TW:154]; **öödele- / ödeleer** "iyi olmak, iyileşmek, düzelmek" [TuvRus:337; TW:233].

Tuvacada tespit edilen *ekijii-* fiili Eski Türkçedeki *edgü* "iyi" sözcüğü ile köken bakımından ilişkilidir (Ölmez, 2007, s.154). Bu kökten türeyen

edgüleş- "karşılıklı iyilik sağlamak" [ED:54] ve *edgüle-* "iyi hissetmek" [OTWF:435] fiili Eski Türkçede kullanılmaktadır.

16.5. Güçlenme Fiilleri

bıjıgla- /bıjıglaar " güçlü olmak, güçlenmek" [TuvRus:129; TW:92]; **bıjık- / bıjıgar** "güçlenmek, sağlamlaşmak" [TuvRus:129;TW:92]; **dıñzı- /dıñzıır** "güçlenmek, şiddetlenmek" [TuvRus:193; TW:139]; **dijile- /dijileer** "sağlamlaşmak, güçlenmek" [TuvRus:161; TW:140]; **doruk- /dorugar** "güçlenmek, kuvvetlenmek" [TuvRus:174; TW:144] **küş sal- /küş salır** "güç vermek" [TTG:835].

Tuvacada tespit edilen güçlenme fiillerinden yalnızca *küş sal-* fiiline ilişkin Eski Türkçede benzerlikler bulunur. Bu birleşik idrak fiilinin ilk ögesi olan *küş* sözcüğü Eski Türkçe *küç* ile ilişkilidir (Ölmez, 2007, s.212). Eski Türkçede *küçed-* "güçlenmek" [UTMF:143] fiili bu kökten türeyen güçlenme ifade eden idrak fiillerindendir.

16.6. Yönetme Fiilleri

başkar- /başkarar " yönetmek" [TuvRus:95; TW:88]; **başta- / baştaar** "yönetmek" [TuvRus:95; TW:88]; **çagır- / çagırar** "yönetmek, hükmetmek" [TuvRus:507; TW:106]; **çaza- /çazaar** "yönetmek, idare etmek" [TuvRus:509; TW:113]; **ergele- /ergeler** " yönetmek, idare etmek" [TuvRus:616; TW:157]; **komandıla- / komandılaar** " yönetmek, kumanda etmek" [TuvRus:248; TW:203].

Tuvaca yönetme fiillerinden olan *başkar-* fiili Eski Türkçe *başgar-* fiili ile ilişkilidir (Ölmez, 2007, s.88). Eski Türkçede *başgar-* "liderlik etmek" [ED:380] anlamında kullanılan bir yönetme fiilidir. *Başta-* fiili de Eski Türkçe *başla-* "yönetmek" [UTMF:144] fiili ile benzer şekilde semantik açıdan örtüşmektedir. *Ergele-* fiili eski Türkçe *erk* "güç" [ED:220] sözcüğü ile ilişkilidir. Eski Türkçede bu fiilden türeyen *erke-* "güç sahibi olmak" [UTMF:141] güçlenme kategorisindedir. Bu yönüyle semantik açıdan iki fiil arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır.

16.7. Zenginleşme Fiilleri

bayı- /bayır " zengin olmak, zenginleşmek" [TuvRus:87; TW:88]; **bayırga- /bayırgaar** "zengin olmak" [TuvRus:87; TW:89].
Tuvaca *bayı-* ve *bayyırga-* fiilleri ile ilişkili olarak Eski Türkçede *bayu-* "zenginleşmek" [UTMF:145] fiili zenginleşme ifade eden idrak fiili olarak kullanılmaktadır.

16.8. Kazanma Fiilleri

tala- /talaar "kazanmak" [Tuvrus:405; TW:269]; **tiile /tiileer** "kazanmak, yenmek" [TuvRus:413; TW:269]; **ut- /udar** "yenmek, kazanmak" [TuvRus:441; TW:285].
Moğolcadan ödünçlenen *tala-* [MET:263] ve *tiile-* [TW:269] fiillerinin Eski Türkçede kullanımına dair örneklere rastlanmamıştır. Sadece Tuvaca *ut-* fiili Eski Türkçe *ut-* "kazanmak, yenmek" [ED:38] anlamıyla kazanma ifade eden idrak fiillerindendir.

16.9. Azim- Gayret Fiilleri

küjen- /küjenir "gayret göstermek" [TuvRus: 268; TW:211].
Tuvacada azim-gayret fiili olarak tespit edilen *küjen-* fiilinin Eski Türkçede kullanımına doğrudan rastlanmamıştır. Ancak Tuv. *küş,* ET. küş "güç" sözcüğü ile ilişkili olan fiil *küçed* "güçlenmek" [UTMF:143] anlamıyla Eski Türkçede güçlenme fiillerindendir. İki fiil arasında semantik açıdan az da olsa farklılık bulunmaktadır.

Sonuç: Türk dilinde fiiller çoğunlukla yapısal olarak sınıflandırılmışlar ve semantik sınıflamalar geri planda kalmıştır. Bu semantik sınıflamalardan birisi de mental fiillerdir ve bu fiillerin alt ulamlarından birisi de idrak fiilleridir. Tuvacanın idrak fiillerinin incelendiği bu çalışmada en önemli noktalardan biri mental fiillerin bir bölümünün semantik olarak sınıflandırılmış olmasıdır. Sınıflandırılan bu fiillerin kökenlerine bakıldığında Eski Türk dilinin tespit edilen en eski yazılı kaynaklarının bulunduğu coğrafyada yaşayan insanların yüzyıllar sonra idrak biçimlerini ifade eden fiillerde önemli ölçüde Moğolca etkisi hissedilmektedir. Bunun coğrafî yakınlık ve kültürel süreçle ilgisi çok açıktır. Çalışma kapsamında 6 anlama fiili, 7 araştırma- inceleme fiili, 9 çözümleme fiili, 7 bilinç fiili,

4 bellek fiili, 6 dikkat fiili, 8 öğrenme fiili, 6 şüphe fiili, 2 hayal fiili, 6 inanç ve güven fiili, 2 saygı fiili, 2 karar fiili, 1 değer fiili, 2 sabır fiili ve 29 başarı fiili olmak üzere toplam 89 fiil sınıflandırılmıştır. Bu fiillerden 36 tanesinin Eski Türkçede birebir ya da benzer şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Geriye kalan 53 fiilin ise Moğolca ödünçlemeler olduğu ve Eski Türkçede de bulunmadığı tespit edilmiştir. Tespit edilen fiiller Tuvacanın idrak fiillerinin sayıca çok ve çeşitli olduğunu da göstermektedir. Özellikle düşünme, anlama, araştırma-inceleme fiillerin diğer idrak fiillerine daha fazla olduğu da tespit edilmiştir.

Kısaltmalar:

ET: Eski Türkçe.

Tuv. Tuvaca.

Kaynakça

Barutçu Özönder, F. Sema (1994) Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi. *Türk Gramerinin Sorunları içinde* (s.168-176), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Biray, Nergis (2006) Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Haldeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları. *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler II:* Denizli, s. 307–314.

Clauson, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenthcentury Turkish*, Oxford: Oxford Universty Press **[ED].**

Erdal, Marcel (1991) Old Turkic Word Formation Vol II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag **[OTWF].**

Erdem, Melek (2004) Türkmen Türkçesinde Mental Fiilerin "istem"e Göre Anlam Değişmeleri. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri* içinde (s.939-949). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hirik, Erkan (2018) *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Khabtagaeva, Bayarma (2009*) Mongolic Elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. **[MET]**.

Koçoğlu Gündoğdu, Vildan (2018) *Tuva Türkçesi Grameri Metin- Söz Dizini.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[TTG].**

Korkmaz, Zeynep (2017) Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Mehmet (2007) *Tuwinischer Wortschatz, Tuvacanın Söz Varlığı, Eski Türkçe Ve Moğolca Denkleriyle.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag **[TW]**.

Seçkin, Kuban (2020) *Eski Türkçe Metinlerden Örneklerle Mental Fiil Teorisi.* Konya: Palet Yayınları **[MFT].**

Şahin, Savaş (2012a) Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Şahin, Savaş (2012b) Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4 s. 45-62.

Tenişeva, E. R. ed.(1968) *Tuvisko-Russkiy Slovar'*. Moskova: Soveskaya Entsiklopediya **[TuvRus]**.

Yaylagül, Özen (2005) Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 2/1, s.17-51.

Yıldız, Hüseyin (2016) Eski Uygur Türkçesinde Mental Fiiller. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara **[UTMF].**